

NĚCO KONČÍ, NĚCO ZAČÍNÁ:
MILENIÁLNÍ “ZKLAMÁNÍ” OPTIKOU RITUÁLU

HELENA EXNEROVÁ

PŘÍSPĚVEK NA STUDENTSKOU VĚDECKOU KONFERENCI

19.–21. KVĚTNA 2016, TRENČÍN

NĚCO KONČÍ, NĚCO ZAČÍNÁ: MILENIÁLNÍ “ZKLAMÁNÍ” OPTIKOU RITUÁLU

OBSAH

MILENIÁLNÍ ZKLAMÁNÍ JAKO POLE VÝZKUMU	1
PŘÍPAD SEEKERŮ.....	2
TEORIE MILENIÁLNÍHO ZKLAMÁNÍ	4
PERSPEKTIVNÍ ZKRESLENÍ	6
RITUÁLNÍ PERSPEKTIVA.....	7
MILÉNIUM JAKO PŘECHODOVÝ RITUÁL.....	9
PŘÍPAD INSTITUTU APLIKOVANÉ METAFYZIKY.....	11
ZÁVĚR	12

ENGLISH SUMMARY

Millennial expectation is one of an intensively studied and broadly discussed scholar topic. Yet, surprisingly little was written about a possible connection between millennialism and ritual. This paper extends Susan Palmer's and Natalie Finn's suggestion that the ritual context of millennial expectation is crucial in future existence of this movement by offering a new ritual perspective on millennial event.

The point of departure is the classic field research made by Leon Festinger and his co-workers, followed by a briefly summarization of the most influential approaches: theory of increasing proselytization and managing cognitive dissonance (Festinger et al.), modes of dealing with millennial disappointment such as rationalization (Joseph Zygmunt) and spiritualization (Gordon Melton), stressing the emic view.

However main innovation lies in an introduction of millennial event as a *rite of passage*. It is argued that the millennial event fits in fuzzy polythetic definition of ritual proposed by Jan Snoek, moreover that it shows significant correlation with rites of passage described by Arnold van Gennep and extended by Victor Turner.

Considering millennial event as a rite of passage allows new perspectives on crucial moments in the process of dealing with millennial disappointment and provides better understanding of millennial expectation in the history of millennial movement and of structural changes in their next development. These hypotheses are tested on several millennial movement such as The Seekers, The Institute for Applied Metaphysics or the Adventists.

MILENIÁLNÍ ZKLAMÁNÍ JAKO POLE VÝZKUMU¹

Prorokování konce světa není v lidských dějinách ani jevem ojedinělým ani vzácným, jak by se snad na první pohled mohlo zdát.² Zejména mnoho nových náboženských hnutí v průběhu svého vývoje žilo nějakým typem mileniálního očekávání a tuto realitu muselo později prožít a zpracovat.³ Akademická literatura nabízí celou paletu odborných článků, které mapují historii těchto mileniálních hnutí, klasifikují modely překonání zklamání z nenastalého konce světa, všímají si genderových rolí, role charismatického vůdce, vlivu posvátných textů na mileniální horlivost atd... Avšak literatury, která by mileniální zklamání představovala v rámci kontinua existence nového náboženského hnutí, nalezne poskrovnu.⁴

Tento článek se bude snažit představit tematiku milenialismu prizmatem procesu, který začíná očekáváním konce světa, kulminuje v miléniu, které se pokusí nahlédnout a obhájit jakožto (do jisté míry improvizovaný) přechodový rituál, a končí podle míry jeho ne/zvládnutí v zániku nového náboženského hnutí nebo – mnohem častěji – v jeho restrukturalizaci. Sekundárním cílem je zpochybnění tradiční terminologie spojené s mileniálním očekáváním: značná část literatury totiž hovoří o *selhání* proroctví, o mileniálním *zklamání* a o *překonání* tohoto zklamání. Tyto termíny jsou však, domnívám se, poněkud matoucí, protože z pohledu účastníka milénia se proroctví spíše *potvrzuje*, případné zklamání, ke kterému nemusí ani dojít, může posloužit jako katalyzátor, který celou událost pomáhá zvrátit do *euforie* a *hlubokého spirituálního zážitku* z prožití (a přežití) tak významné události, a konečně – pokud je událost ne/nastalého milénia dobře rituálně ošetřena, tato zkušenost se může stát *výchozím bodem* pro další existenci tohoto společenství.

Věřím, že tato perspektiva může ukázat cestu, kterou lze dalším bádáním obohatit jak sociologickou diskuzi, jíž jsou nová náboženská hnutí tradiční doménou, o klasická antropologická témata, tak antropologii náboženství zájmem o studium nových náboženských hnutí aplikací antropologických teorií. V neposlední řadě bych také ráda zprostředkovala takové porozumění mileniálního očekávání, které by, slovy antropologa Clifforda Geertze umělo „porozumět kultuře jiných lidí, [což] znamená odhalit jejich normálnost, aniž bychom umenšovali jejich jedinečnost.”⁵

¹ Termín milenialismus je sice odvozen z křesťanského prostředí, zde však označuje obecné očekávání konce světa. Tím se liší od termínu eschatologie, který poslední věci člověka i světa popisuje; s jejich brzkým koncem však ve své podstatě nepracuje a nevyhlíží jej. Termínem milénium pak v této práci označuji “den D”.

² Poslední větší mileniální očekávání jsme mohli pozorovat v roce 2012. Více o tomto fenoménu např. Zuzana Marie Kosticová, 2012: *Mayský kalendář, transformace vědomí, dva světy a rovnováha*, Olomouc: Malvern, 2011.

³ Základní klasifikaci různým typů mileniálního očekávání v rozličných náboženských kulturách nabízí sborník Catherine Wessinger (ed.), *The Oxford Handbook of Millennialism*, New York: Oxford University Press, 2011.

⁴ Čestnou výjimku tvoří článek religionistek Susan J. Palmerové a Natalie Finnové „Coping with Apocalypse in Canada: Experiences of Endtime in La Mission de l'Esprit and The Institute of Applied Metaphysics”, *Sociological Analysis* 53, 1992.

⁵ Clifford Geertz, *Interpretace kultur*, Praha: Sociologické nakladatelství, 200, s. 24. (Ang. orig. *The Interpretation of Cultures: Selected Essays by Clifford Geertz*, New York: Basic Books, 1973.)

PŘÍPAD SEEKERŮ

Akademickou diskuzi nad tématem mileniálního zklamání otevřel a svým rukopisem poznamenal výzkum Leona Festingera a jeho kolegů Henryho Rieckena a Stanleyho Schachtera, profesorů sociální psychologie na Minnesotské univerzitě.⁶ Závěry tohoto výzkumu, který byl prováděn v polovině 50. let 20. století, byly publikovány v dnes již kanonické knize *When Prophecy Fails* (Když selže proroctví),⁷ ve které se její autoři snaží zachytit proces a vývoj mileniálního očekávání a následného zklamání na příkladu ufologického hnutí a zasadit průběh vyrovnání se s tímto zklamáním do teoretického rámce.

Metoda jejich výzkumu byla nesčetněkrát kritizována: jednak členové Festingerova týmu neeticky zapřeli před ostatními členy tohoto mileniálního společenství, že jsou primárně badateli a nikoli členy tohoto hnutí,⁸ za druhé se celkové vyznění této knihy ani v nejmenším nesnaží o empatický vhled do této skupiny – naopak, přezíravě popisuje členy tohoto hnutí jako bláznů a hlupáky, kteří věří bizarním věcem asvádí čtenáře k shovívavému úsměvu nad lidskou pošetilostí.⁹ Přesto je tato studie důležitá: kvůli enormnímu vědeckému dopadu, který ve studiu mileniálního očekávání znamenala, a v míře zpracovaného etnografického materiálu, kterého se běžně nedostává. Proto než se posuneme v argumentaci dál, shrňme krátce tento výzkum a závěry z něj plynoucí.

Výzkum je založen na pozorování ufologického kultu (v knize nazývaném) *The Seekers* (Hledající). Charismatická vůdkyně této skupiny – *Mrs. Marian Keech* (občanským jménem Dorothy Martinová) byla v rámci channelování¹⁰ s mimozemskými bytostmi zvanými *The Guardians* (Strážci) varována, že se blíží konec světa doprovázený kataklyzmatickými pohromami. Země měla být zaplavena mořem, a to dne 21. 12. 1954, a jen Seekerši se měli šanci zachránit v létajícím talíři, který pro ně pošlou Strážci z jejich domovské planety Clarion. Na základě tohoto proroctví se začala celá skupina připravovat na odlet, mnozí členové se vzdali práce, prodali osobní majetek i nemovitosti, krátce řečeno: přerušili kontakt s vnějším světem určeným k záhubě.¹¹ V průběhu posledních dní před očekávanou potopou musela skupina čelit hned sérii zklamání z nevydařených předpovědí.

⁶ Leon Festinger v roce 1955 začal působit na Stanfordské univerzitě, kde v roce 1971 proběhl pod vedením Philipa Zombardo obdobně proslavený a obdobně kontroverzní “Stanfordský vězeňský experiment”.

⁷ Leon Festinger, Henry W. Riecken and Stanley Schachter, *When Prophecy Fails: a Social and Psychological Study of a Modern Group That Predicted the Destruction of the World*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1956.

⁸ Z třiceti členů hnutí bylo pět infiltrovaných badatelů.

⁹ Celý výzkum podrobil ostré kritice např. Anthony B. van Fossen, „How Do Movements Survive Failures of Prophecy?“, in Louis Kreisberg, Bronislaw Misztal and Janush Mucha (eds.), *Research in Social Movements, Conflict, and Change: A Research Annual*, Greenwich: JAI Press, 1988.

¹⁰ Podrobněji o této technice viz Wouter J. Hanegraaff, *New Age Religion and Western Culture: Esotericism in the Mirror of Secular Thought*, Leiden–New York–Köln: Brill, 1996, s. 23–41.

¹¹ Srov. na příkladu Manyi Glassbaumové, nebo Dr. Armstronga, Leon Festinger et al., *When Prophecy Fails*, s. 140–141 a s. 86.

V pátek 17. 12. 1954 skupině zavolal na pevnou linku tajemný mimozemšťan *Captain Video* a oznámil jim, že létající talíř přistane ve čtyři hodiny odpoledne na zahradě za Marianiným domem v Lake City, kde skupina konec světa očekávala. Přes pochybnosti o hodnověrnosti této zprávy, Seekeři ve čtyři hodiny odpoledne, a poté i ve čtyři hodiny ráno (tj. v noci z pátku na sobotu), mrzli několik hodin venku očekávající přilet spřátelených vesmírných záchránců. Jejich zklamání bylo Marian vysvětleno jako *test, zkouška*.¹²

V sobotu večer navštívilo Marianin dům pět mimozemšťanů (Seekeři o nich referují jako o chlapcích z Clarionu – *The boys of Clarion*). Navzdory protestům některých členů, že se jedná jen o skupinku vysokoškoláků, která se baví na jejich účet, byli Marian přijati. V soukromém rozhovoru s nimi musela Marian čelit trpkému nátlaku, ať odvolá svoje proroctví. „Stále na mě naléhali, abych to vzala zpátky. [...] Stále mi opakovali, že to, co říkám, je špatně a překrouceně. A řekli mi, že jsou také v kontaktu s vesmírem a všechno, co jsem kdy napsala a předpověděla, je špatně.”¹³ Po jejich odchodu však v celém hnutí nastala opět dobrá atmosféra. Marian celou událost interpretovala jako *zkoušku své víry*. Musela projít zkouškou, kterou musel projít i Ježíš – zkouškou, zda prodá svou víru, či v ní vytrvá.¹⁴

V pondělí 20. 12. dostala Marian prostřednictvím channelingu další instrukce z Clarionu. O půlnoci si mají sednout do zaparkovaných aut, z nichž budou vzati na místo odletu létajícího talíře. Celý večer proběhl ve znamení příprav. Členové hnutí ze sebe pečlivě sundali všechno kovové, co měli na sobě, což byla podmínka pro vstup do létajícího talíře. Na hromadu putovaly nejen hodinky, zipy, háčky, náušnice, ale také osobní doklady. O půlnoci však nikdo na jejich dveře nezazvonil, aby je k oněm autům doprovodil. Dostali však další zprávu, že mimozemšťané mají malé zpoždění.¹⁵ Okolo třetí hodiny ráno bylo jasné, že žádní mimozemšťané již nedorazí. Jedna ze členek hnutí, Daisy Armstrongová, se snažila nevyplněné proroctví *vyložit symbolicky* – zmínka o zaparkovaných autech měla ve skutečnosti znamenat jejich těla, a létající talíř jejich vnitřní sílu, Vědění, Vnitřní světlo.

Ačkoli se celá skupina začala klonit k tomuto vysvětlení, Marian ho odmítla. Místo toho trvala na tom, že proroctví bylo správné – v čem se ovšem mohla zmýlit, byla *datace*. Nakonec, před pátou hodinou ráno, dostala od Strážců další zprávu: Proroctví bylo správné, Zemi opravdu hrozila záhuba, ale díky Světlu, které vyzařovalo z členů tohoto hnutí, *Bůh pozdržel svou ruku*. „Od počátku času nebyla na zemi taková Božská síla a světlo, jako to, která nyní zaplavuje tento pokoj, které se rozlévá po tomto pokoji, a které nyní zaplavuje celou Zemi.”¹⁶

¹² Ibid., s. 148.

¹³ Ibid., s. 153.

¹⁴ Ibid., s. 156.

¹⁵ Ibid., s. 163.

¹⁶ Ibid., s. 169.

TEORIE MILENIÁLNÍHO ZKLAMÁNÍ

Toto vysvětlení vedlo k – pro Festingerův tým – šokujícímu závěru: místo toho, aby se skupina rozpadla, jak se očekávalo, přijmula za své vysvětlení Marian Keechové a nadšeně s ním hned obvolávala místní noviny. Její členové se rozjeli domů utvrzeni ve svém přesvědčení.¹⁷ Z celého výzkumu vyvodil Festinger a jeho tým dvě psychologické hypotézy. První, která se ovšem nakonec nepotvrdila, zní: „Překonané mileniální zklamání vede ke zvýšené proselytizaci.”¹⁸ Srovnání dostupných studií o mileniálních hnutích však ukázalo, že zvýšená proselytizace nejenže není obvyklou strategií, dokonce se jedná o jev relativně vzácný. Kanadský religionista Lorne Dawson ve své srovnávací studii *When Prophecy Fails and Faith Persists*¹⁹ dochází k závěru, že pouze čtyři ze třinácti pozorovaných mileniálních skupin vykazovaly proselyzační činnost po mileniálním zklamání.²⁰

Dobry doklad tohoto tvrzení nabízí pentekostální skupina *The True World* (Pravý svět). Ta vyhlásila konec světa na Letnice roku 1960. Po Velikonocích se celá skupina odebrala do stanů, kde očekávala milénium. Když konec světa nenastal, vůdci skupiny doznali, že se zmýlili v Božím záměru. „Ve skutečnosti je Bůh použil, aby varoval svět, který usnul, zatímco v ten samý čas zkoušel jejich víru.”²¹ Přes nevyplněné proroctví skupina žádné oficiální stanovisko nevydala, neměla potřebu komunikovat s novináři ani přesvědčovat další potenciální nové členy, kteří by konverzí její novou interpretaci potvrdili. Jelikož byli její členové navzájem pevně provázáni (tento sbor existoval mnoho let před milénium) a získali oporu od svého vedení, neměli potřebu se ospravedlňovat mezi sebou, ani směrem ven – a to dokonce ani tehdy, když se na ně přijel podívat turistický zájezd.²²

Jev proselytizace tedy souvisí spíše s vnitřní mírou pochybování a vnější mírou posměchu, než se zákonitostmi zpracování mileniálního zklamání.²³ Společenství Pravého světa nebylo na rozdíl od Seekerů vystaveno mediálnímu tlaku. Zatímco u Marianina domu stálo dnem i nocí auto lokální televizní stanice očekávajíc diváckou senzaci, během dne jim volalo mnoho novinářů a různých vtipálků, nehledě na posměšné a sarkastické články, které o nich dennodenně vycházely v novinách.

¹⁷ Jak uvidíme později, toto hnutí se přesto nakonec rozpadlo.

¹⁸ Proselytizace je činnost získávání nových stoupenců. Leon Festinger et al., *When Prophecy Fails*, s. 6.

¹⁹ Lorne L. Dawson, „When Prophecy Fails and Faith Persist: A Theoretical Overview”, *Nova Religio* 3, 1999, s. 63.

²⁰ Kdybychom zohlednili, zda tyto skupiny měly “evangelizační sklony” ještě před mileniálním očekáváním, dospěli bychom pravděpodobně k ještě menšímu číslu.

²¹ Allyn Hadryck and Marcia Braden, “Prophecy Fails Again: A Report of Failure to Replicate”, *Journal of Abnormal and Social Psychology* 65, 1962, s. 139.

²² Allyn Hadryck and Marcia Braden, “Prophecy Fails Again”, s. 136–141.

²³ Např. Richard Singelenberg argumentuje velmi přesvědčivě grafy evangelizačních aktivit Svědků Jehovových okolo mileniálního roku 1975. Richard Silgelenberg, „It Separated the Wheat from the Chaff: The ‘1975’ Prophecy and Its Impact among Dutch Jehovah’s Witnesses”, *Sociological Analysis* 50, 1989, s. 29–31.

Psycholožky Jane Allyn Hadrycková a Marcia Bradenová se domnívají, že kdyby nechali novináři a Festingerův tým Seekery na pokoji, k žádné veřejné deklaraci a přesvědčování by pravděpodobně ani nedošlo.²⁴

Jakkoli byla Festingerova proselyzační teorie nakonec vědeckou obcí odmítnuta, druhá teorie – teorie kognitivní disonance – se setkala s obrovským ohlasem a dalekosáhle překonala hranice sociální psychologie, neboť se ukázala jako efektivním analytickým nástrojem lidského chování.

Velice stručně řečeno, stav kognitivní disonance je takový stav, kdy se dvě kognice (vnímání reality, názory, hodnoty, postoje) dostanou do neladu. Ve Festingerově studii se jedná o tyto dvě protichůdné kognice: č. 1: „Konec světa přijde 21. 12. 1954.“ a č. 2: „Ten den se nic nestalo.“ Teorie kognitivní disonance tvrdí, že pro člověka je takovýto stav krajně nepříjemný až stresující a reakcí na toto vzniklé napětí je potřeba ho snížit. To se většinou děje prostřednictvím nějakého tvrzení, které rozpor mezi dvěma kognicemi nivelizuje, či jednu z kognic relativizuje. V případě mileniálního zklamání Seekerů se Marian Keechová pokusila snížit depresi z nevydařeného proroctví mezi členy skupiny již výše zmíněnou interpretací, která zachovala jak pravdivost jejího proroctví, tak fakt, že konec světa nenastal.

Na základě teorie kognitivní disonance byly religionisty sociologického zaměření rozvinuty další typologické modely překonání mileniálního zklamání. Jeden z neznámějších se zaměřuje na *racionalizaci* mileniálního zklamání, tedy vysvětlení, proč Konec světa vlastně ne/proběhl. Podle autora této typologie – sociologa Josepha Zygmunta – hnutí mohou (1) ustanovit jiné datum milénia (jak v jednu chvíli navrhovala i Marian Keechová), ať již v brzké nebo vzdálené budoucnosti, a tak do určité míry mileniální očekávání obnoví. Nebo (2) mohou disonanci rozptýlit nalezením vnitřního (nepřipravenost členů) či vnějšího viníka.²⁵ Poslední (3) strategií, kterou Joseph Zygmunt popisuje, je reinterpretace předpokládaného průběhu milénia. Proroctví se vyplnilo, *ale* jinak, než jsme čekali (Viz symbolická reinterpretace, kterou navrhovala Daisy Armstrongová: zaparkovaná auta jsou těla, létající talíř vnitřní energie).²⁶ Další teorie hodnotí *přístup* mileniálního hnutí k nenaplněnému proroctví. Ten může být podle sociologa Davida Barretta pozitivní – upřímný („Bůh pozdržel svou ruku.“), nebo negativní – vyhýbavý („Takto jsme to nikdy neformulovali.“).²⁷ Sociolog Gordon Meton zase poukazuje na proces *spiritualizace*, kdy se všechny důkazy o nenaplněném miléniu „zneviditelní“.

²⁴ Allyn Hadryck and Marcia Braden, "Prophecy Fails Again", s. 136–141.

²⁵ Jiří Maria Mašek, protagonista české New Age scény, například ve svých konspiračních teoriích viní vlády z používání chemtrails – zamořování vzduchu pomocí letadel – které v důsledku brání lidstvu transformovat se na vyšší úroveň. Jiří Mašek, 2012: *Zlatá brána otevřena*, Praha: Hvězdná centrum Je mi jasno jiřího maška, 2010.

²⁶ Joseph F. Zygmunt, „When Prophecies Fail: A Theoretical Perspective on the Comparative Evidence“, *American Behavioral Scientist* 16, 1972, s. 259–265.

²⁷ Tuto tezi rozvinul sociolog David V. Barrett ve své knize *The Fragmentation of a Sect: Schism in the Worldwide Church of God*, Oxford: Oxford University Press, 2013.

Místo zřetelných manifestací konce světa k němu dojde skrytě, na spirituální úrovni. Důkazy se tedy posunou na nefalzifikovatelnou úroveň, kde mohou být začleněny do věroučného systému společnosti.²⁸ V tomto ohledu se tedy proroctví skoro vždy vyplní.

PERSPEKTIVNÍ ZKRESLENÍ

Nyní, když máme představenou analytickou mřížku variet překonávání mileniálního zklamání, můžeme se posunout k jejímu hlubšímu pochopení. Adaptační strategie na mileniální zklamání mohou nejednomu čtenáři připadat jako propagandistická z nouze cnost (*face-saving trick of propaganda*) a neschopnost pohlédnout pravdě do očí.²⁹ Nesmíme však zapomínat, že toto je pohled outsidera, totiž osoby, která již dospěla k závěru, že je pro ni osobně víra hnutí nepřijatelná, fantaskní či nevěrohodná, a proto z události nenaplněného milénia vidí jen jedno logické vyústění: opustit skupinu a její světonázor.

Člen mileniálního hnutí je ovšem veden opačnou motivací. On své společenství často chápe jako ostrov Pravdy a Smyslu v moři zvráceného, nevědomého, či ignorujícího světa. Pokud se vnější svět permanentně mýlí, nemá žádný význam se do něj vracet. Případnou disonanci z neúspěšného průběhu konce světa věřící může překonat pomocí sdíleného symbolického systému, zavedenými rituály a vztahy, které ho ke společenství vážou. Výzkumy ukazují, že mileniální hnutí totiž ve skutečnosti nejsou organizována okolo mileniálního proroctví, mnohá z nich existovala několik desítek let před vyhlášením konce světa.³⁰ Na tom nezmění nic ani fakt, že mohla žít posledních několik let převážně mileniálním očekáváním. (Obdobně jako hlavní determinant naší společnosti není válka; to ovšem neznamená, že v naší společnosti není implicitně obsažena, ani že bychom tento aspekt neuměli na několik let povýšit na hlavní prioritu a jejím prizmatem vše posuzovat.)

Při procesu přemostění vzniklé propasti mezi budoucím smysluplným životem ve společenství a zažívanými událostmi se tedy věřící může spolehnout na hlubší úroveň symbolického systému společenství, ze které jsou náboženské světy konstruovány a obhajovány, tedy mileniální událost spiritualizovat a potvrdit v kolektivu ostatních věřících.³¹ Jinými slovy: předpověď konce světa ještě neznamená nutně Konec světa, ale může se stát dalším motivem či symbolem v mnohem širěji rozkročené základně celé víry.

Proto snad již nepřekvapí, že většina mileniálních hnutí přežije svůj konec světa, naopak zcela výjimečně se hnutí rozpadne. Tak se stalo v případě Seekerů, kteří sice první vlnu mileniálního zklamání ustáli, ale postupem času se čím dál častěji projevovala únava a deziluze z Marianiny role

²⁸ J. Gordon Melton, „Spiritualization and Reaffirmation: What Really Happens When Prophecy Fails”, *American Studies* 26, 1985, s. 22.

²⁹ Joseph F. Zygmunt, „When Prophecies Fail”, s. 263.

³⁰ Lorne L. Dawson uvádí, že se rozpadlo jen 1 ze 13 jím zkoumaných hnutí „When Prophecy Fails and Faith Persist”, s. 62.

³¹ J. Gordon Melton, „Spiritualization and Reaffirmation”, s. 20.

neúspěšného proroka a hnutí se postupně rozpadlo.³² To mě přivádí k domněnce, že přijetí mileniálního “zklamání” se odehrává na dvou úrovních – na úrovni přijetí změny ve věroučném systému (tyto adaptace již byly představeny) a na empirické úrovni rituálu. Věřím, že právě rituální perspektiva by mohla pomoci rozklíčovat otázku, proč některá mileniální hnutí svůj konec světa přežijí, zatímco jiným se stane osudným.

RITUÁLNÍ PERSPEKTIVA

Religionistky Susan Palmerová a Natalie Finnová se domnívají, že „rituální kontext, ve kterém se mileniální ‘zklamání’ (*disconfirmation*) odehrává, je stejně důležitý pro budoucí ne/úspěch hnutí jako závazek víry či sociální kontext”³³ a události naplnění milénia vnímají z perspektivy mileniálního rituálu. Dá se ovšem o rituálu vůbec mluvit? Religionista Jan Snoek se domnívá, že rituál je sekvence performancí rituálního chování, které definuje následovně:³⁴

— *Rituální chování je odlišné od normálního chování a jeho účastníci jsou alespoň do určité míry jeho vlastní publikum.*

Tuto poměrně obecnou podmínku mileniální hnutí splňují. Channelování Seekerů a modlitby skupiny Pravého světa do kategorie běžného chování určitě nezapadají.

— *Většina rituálního chování se odehrává na specifickém místě a ve specifickém čase.*

I k této podmínce bychom neměli mít větší námitky. Většina mileniálních hnutí si za účelem očekávání konce světa vybere nějaké speciální místo, ať už je to jejich obvyklé obřadní místo či za tímto účelem nově vystavěný bunkr, dům charismatického vůdce nebo stany postavené na louce, jednoduše místa symbolicky i fyzicky izolovaná a očištěná od okolního světa. A jaký jiný čas by měl být víc unikátní než ten, který ohlašuje konec času?

— *Většina rituálů je více formálně stylizovaná, strukturovaná a standardizovaná než většina obvyklého chování a většinou má svůj předobraz v psané formě (based on script).*

V tomto bodě se bude “mileniální rituál” nejprokazatelněji rozcházet s obvyklými představami o rituálu. Chování během rituálu nemá ze své podstaty žádný precedens, ani se nebude opakovat. Proto Susan Palmerová a Natalie Finnová hovoří o *improvizovaném rituálu*.³⁵ Jednotlivé části rituálu ovšem stylizované být mohou: ať už se jedná o modlitby, meditace, zpívání posvátných textů, channeling, glosolálie, tanec, vize, extatické stavy, hlasité chvály...

³² Anthony B. van Fossen, „How Do Movements Survive Failures of Prophecy?”, s. 176.

³³ Susan J. Palmer and Natalie Finn, „Coping with Apocalypse in Canada”, s. 399.

³⁴ Tato fuzzy polytetická definice je převzata z Jan A.M. Snoek „Defining ‘Rituals’”, in Jens Kreinath, Jan Snoek and Michael Stausberg (eds.), *Theorizing Rituals: Issues, Topics, Approaches, Concepts*, Leiden: Brill, 2006, s. 13. Pro splnění polytetické definice, stačí splnit jen část podmínek, pro splnění fuzzy definice, je potřeba splnit podmínky *do určité míry*.

³⁵ Susan J. Palmer and Natalie Finn, „Coping with Apocalypse in Canada”, s. 409.

– Většina rituálního chování je do určité míry záměrná a symbolicky smysluplná pro své účastníky.

Záměrná a symbolicky smysluplná je určitě první fáze rituálu – tedy ta, než nastane očekávaný konec světa. Bylo by nešťastné představovat si typické očekávání konce světa nervózním sledováním hodiněk a silvestrovským odpočítáváním jeho příchodu.³⁶ Mnoho mileniálních hnutí stráví tento čas spíš aktivitami popsány v předcházejícím odstavci, tedy těmi, které jsou v souladu s jejich symbolickým systémem, těmi, které jsou fyzickým vyjádřením věroučného přesvědčení. I doba bezprostředně po mileniálním zklamání může být rituálně ošetřena. Jak ukáže následující příklad, právě ritualizace této poslední fáze mileniálního rituálu má klíčový význam pro úspěšné pokračování existence mileniálního hnutí.

William Miller, charismatický vůdce poměrně širokého a decentralizovaného Adventistického hnutí, vyhlásil Druhý příchod Ježíše Krista na 22. 10. 1844. Toto nenaplněné proroctví vešlo do dějin pod názvem Velké zklamání (*Great Disappointment*) a sám Miller se ze své chyby svým věřícím vyznal (což je velmi minoritní přístup). Tato deziluze způsobila rozpad a štěpení celého Adventistického hnutí, z jehož popela povstala dodnes existující Církev Adventistů sedmého dne.

Hiram Edson, jeden z vůdců Millerových Adventistů, musel po uplynutí noci z 22. na 23. října také čelit zklamání. Namísto propadání zoufalství však přiměl své spoluvěřící, aby se sjednotili a vedl je ke „katarznímu vyznání jejich vnitřního zmatku a zklamání. Jejich pochybování se brzy proměnilo v ujišťování. Bůh vyslyšel jejich nářek. Jeho slova byla pravdivá a spolehlivá. Navzájem se přesvědčili, že Bůh odhalí povahu jejich chyby a nabídne jim nové vedení.”³⁷ Takto posílnění se rozhodli touto radostnou zprávou posílnit další skupinu Adventistů. Na cestě k nim měl Hiram Edson vidění: Proroctví bylo špatně pochopeno. V tento den neměl Ježíš sestoupit na zem, ale jako nejvyšší kněz vstoupil do Nejsvětějšího místa v nebeské svatyni (*The Most Holy of the heavenly Sanctuary*).³⁸ Tato vize byla posledním krokem k překonání mileniálního zklamání. Zrodila se jedna z doktrín budoucí Církve Adventistů sedmého dne, v jejímž čele později Hiram Edson stanul.

Pokud bylo již dostatečně prokázáno, že chování členů mileniálního hnutí by se dalo chápat jako improvizovaný rituál, zkusme obhájit ještě přesnější tvrzení, které nám pomůže chápat mileniální “zklamání” v jeho další rovině; totiž, že se jedná o přechodový rituál.

³⁶ I když např. mileniální očekávání Seekerů k této představě nemá daleko.

³⁷ J. Gordon Melton, „Spiritualization and Reaffirmation”, s. 26.

³⁸ Více o historii Adventistů Sedmého dne: Leroy Edwin Froam, *The Prophetic Faith of Our Fathers: The Historical Development of Prophetic Interpretation*, Washington, D. C.: Review and Herald Publishing Association, 1946.

MILÉNIUM JAKO PŘECHODOVÝ RITUÁL

Antropolog Arnold van Gennep popisuje „typovou kostru“ přechodového rituálu třemi stadii: odloučení, liminality a opětovného začlenění.³⁹ Stadium odluky začíná u mileniálních hnutí vyhlášením milénia, často následovanou vnitřní i vnější purifikací mileniálního společenství – ať už se jedná o výstavbu místa, ve kterém se věřící k události konce světa sejdou, přerušeni styků s okolním světem, rezignaci na kariéru, vzdělání, světské statky, o sexuální askezi⁴⁰ či o odchodu těch členů, kteří tento proces nechtějí podstupovat. Sociolog Chris Bader mluví o těchto lidech jako o *Free Riders*, černých pasažérech víry.

Dovolme si na tomto místě malý myšlenkový experiment a představme si, co by se stalo s vánoční mší, kdyby si všichni účastníci před vstupem do kostela museli na znamení své víry např. oholit hlavu. Tento krok by jistě odradil ty, kteří si pouze užívají volna, koled a vánoční atmosféry a počet návštěvníků mše by pravděpodobně rapidně klesl. Ale kdo by zůstal? Ti, kteří kvůli své víře jsou tuto oběť schopni podstoupit, ti více zaangażovaní a horliví.⁴¹ Tentýž očistný efekt mají přípravy na milénium v řadách mileniálního hnutí.

Přípravné fáze vrcholí v den milénia, kdy se celé společenství uzavře v rituálně čistém prostoru a jeho odloučení od světa se zdá být finální. V očekávání blízkého konce se členové mileniálního hnutí modlitbami, meditací aj. připravují na poslední události, stávají se jednotnou skupinou, ve které se rozpouští sociální stratifikace i předchozí identita. (Vzpomeňme, jak Seekeři před přistáním mimozemských záchránců odkládali své osobní doklady. Festinger se tomuto aktu velmi podivoval, protože byl nad rámec povinnosti zbavování se kovových věcí.)

Domnívám se, že liminální fáze celého rituálu nastává v momentě uvědomění si selhání proroctví. Tuto fázi popisuje antropolog Victor Turner následovně: „Rysy liminality nebo liminální osoby [...] jsou nutně nejasné, protože toto postavení a tato osoba se vymykají nebo vypadávají ze sítě klasifikací [...]. Liminální bytosti nejsou tady ani tam [...]”⁴² Členové mileniálního hnutí čelí v této fázi (totálnímu) rozpadu své symbolické struktury. Měli být spaseni, zachráněni, ale nejsou. Připravovali se na konec světa, jeho transformaci, ale zdá se, že se nic nestalo. Jsou přenecháni svým vlastním pochybnostem a nicotě, prodělávají svou vlastní psychickou smrt.

³⁹ Arnold van Gennep, *Přechodové rituály*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1997, s. 169. (Fr. orig. *Les rites de passage: étude systématique des rites*, 1909.)

⁴⁰ Např. Svědkové Jehovovi. Viz Joseph F. Zygmunt, „Prophetic Failure and Chiliastic Identity: The Case of Jehovah Witnesses”, *American Journal of Sociology* 75, 1970.

⁴¹ Christian Bader, „When Prophecy Passes Unnoticed: New Perspectives on Failed Prophecy”, *Journal for the Scientific Study of Religion* 38, 1999, s. 126.

⁴² Victor Turner, *Průběh rituálu*, Brno: Computer Press, 2004, s. 102. (Ang. orig.: *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure* by Victor Turner, New York: De Gruyter, 1969.)

Poslední fáze mileniálního přechodu (=zvládnutí mileniálního zklamání) je opětovné začlenění se, vytvoření nové struktury společenství. Zážitek ne/naplněného milénia – této společné, emočně vypjaté zkušenosti – musí být ještě v rituálním čase transformován a přijat společenstvím. Úspěšné dovršení rituálu tkví tak do jisté míry v pohotovosti a akceschopnosti vůdce/vůdkyně společenství, který/á se musí pokusit začlenit právě prožité události do symbolického systému víry a učinit zkušenost milénia smysluplnější dřív, „než posvátný čas pohasne v profánním.“⁴³ Aby všechny dříve zmiňované strategie zvládnutí mileniálního „zklamání“ (racionalizace, ne/upřímný postoj, spiritualizace) opravdu posloužily svému účelu, musí být začleněny do mileniálního rituálu a v jeho rámci zpracovány a prožity.

Rituální jednání – jako koneckonců každé lidské jednání – může selhat a nevydařit se.⁴⁴ Mileniální rituál je nebezpečná záležitost, jeho nezdar může vést až k úplnému zániku společenství. Tak rituálně selhala např. Marian Keechová, která sice dovedla své nenaplněné prorockví vysvětlit, absencí intenzivnějšího rituálního zpracování celé události však došlo k postupnému rozpadu Seekerů. Zdá se tedy, že v delším časovém horizontu může skupina mileniální zklamání překonat jen zvládnutím mileniálního rituálu.

Co víc, sociolog Anthony van Fossen se domnívá, že cesta překonání mileniální události vede nejen k následnému upevnění víry i vztahů mezi členy, ale především k inicializaci nových – formálněji *ukotvenějších* a *pevnějších* – vztahů ve společenství; tedy k transformaci celého společenství směrem k větší hierarchizaci.⁴⁵ Konec světa a jeho řádu tak nakonec může pro mileniální hnutí znamenat počátek nové skupinové identity.⁴⁶ Ta bude nejen propracovanější na symbolické rovině věroučného systému, ale i uspořádanější na rovině sociální struktury. Tuto hypotézu podporuje osud mnoha mileniálních hnutí: kromě zmíněné Církve adventistů sedmého dne i historie Institutu aplikované metafyziky (*The Institute for Applied Metaphysics*).

⁴³ Susan J. Palmer and Natalie Finn, „Coping with Apocalypse in Canada”, s. 411.

⁴⁴ Ursula Rao „Ritual in Society”, in Jens Kreinath, Jan Snoek and Michael Stausberg (eds.), *Theorizing Rituals: Issues, Topics, Approaches, Concepts*, s. 147.

⁴⁵ Jak se domnívá Anthony B. van Fossen, který tuto tezi dokládá na příkladu *The Universal Christian Church*. „How Do Movements Survive Failures of Prophecy?”, s. 181–182.

⁴⁶ Susan J. Palmer and Natalie Finn, „Coping with Apocalypse in Canada”, s. 414.

PŘÍPAD INSTITUTU APLIKOVANÉ METAFYZIKY

Když Winifred Bartonová, zakladatelka Institutu aplikované metafyziky,⁴⁷ vyhlásila konec světa “tak jak ho známe” na 8. června 1976, mnoho jejích příznivců věnovalo přípravám několik krátkých, ale intenzivních dní. V den předcházející konci světa, tedy 7. června, se sešli členové tohoto společenství ve třech střediscích Institutu a společnou meditací a písněmi se připravovali na milénium.⁴⁸ Během těchto meditací pocítili účastníci „kolektivní mystický zážitek – pocit přítomnosti a jednoty s Bohem.”⁴⁹ Winifred Bartonová tento spirituální zážitek okamžitě interpretovala jakožto vyplnění jejího proroctví, jen s tím drobným rozdílem, že k duchovnímu průlomů energie došlo o den dřív.

Je pozoruhodné, že k mileniálnímu zklamání – a tedy i liminální fázi – zdánlivě nedošlo. Následovníci mohli událost konce světa (onen mystický zážitek) ihned rituálně zpracovat. Přesto se mnoho účastníků s ex-post vysvětlením mystického meditačního zážitku neztotožnilo. Tuto situaci popisuje jedna z účastnic následovně: „Někteří říkali: ‚Cítil jsem změnu.‘ Ale já jsem změnu necítila. Někteří k nám soukromě přicházeli a říkali: ‚Cítím se špatně. Nic jsem necítil. Co jsem udělal špatně?‘ A já jim říkala: ‚Neobávej se, je to velmi subtilní.‘”⁵⁰ Rituálně zpracovat tuto mileniální událost mohli tedy jen ti, kteří během meditace něco “pocítili”, protože své mileniální “zklamání” mohli začlenit do celkového průběhu rituálu, který řídila a svými interpretacemi ovlivňovala Winifred Bartonová. Ti, kteří nic nepocítili, tím pádem nedostali šanci zpracovat své mileniální zklamání; pro ně nebylo v tomto rituálu místo a museli hnutí zklamaně opustit.

Svět “tak jak ho známe” se však pro Institut aplikované metafyziky dramaticky změnil organizačně. Během následujících tří měsíců se celé hnutí významně transformovalo. Z městských center, ve kterých Institut aplikované metafyziky nabízel kurzy rozvíjející lidský potenciál, hnutí přesídlilo na venkov, kde založili agrární komunity. Tyto tři komunity obývali „občané Království nebeského na Zemi” (*Citizens of the Kingdom of Heaven on Earth*) až do roku 1985, než se celé společenství rozpadlo.

⁴⁷ Více o tomto pozoruhodném hnutí z prostředí New Age více Susan Palmer, *Moon Sisters, Krishna Mothers, Rajneesh Lovers: Women's Roles in New Religions*, Syracuse — New York, Syracuse University Press, 1994, kap. 5.

⁴⁸ Předtím u vchodu odevzdali do depozitáře svoje peněženky s doklady. Susan J. Palmer and Natalie Finn, „Coping with Apocalypse in Canada”, s. 406.

⁴⁹ *Ibid.*, s. 411.

⁵⁰ *Ibid.*, s. 406.

Pro vstup do těchto komunit musel adept – na rozdíl od předchozích volně přístupných kurzů – splnit mnoho náročných a zavazujících podmínek: odevzdat všechn svůj majetek Institutu, ukončit veškerý kontakt se svými biologickými rodiči a vzít si partnera, se kterým tvořil tzv. Jin–Jangovou jednotku (*Yin–Yang Unit*). Ideální svazek tvořila starší žena po menopauze a mladý muž, po vzoru Winifred Bartonové a jejího partnera Pierra Lovesque. Mnoho mužů v této komunitě dobrovolně podstupovalo vasektomii (forma sterilizace) a ženy byly vedeny k naprosté poslušnosti a poddanosti ke své jangové (mužské) polovičce.

ZÁVĚR

Cílem této práce bylo přiblížit nový pohled na milénium a představit jeho očekávání, průběh i dohru prizmatem přechodového rituálu. Na příkladech společenství Seekerů, Pravého světa, Adventistů a Institutu aplikované metafyziky byly představeny různé scénáře a strategie ne/zvládnutí mileniálního zklamání. Paralelně k těmto ilustracím byly představeny tradiční typologie zacházení s mileniálním zklamáním. Záměrem tohoto článku však především bylo obhájit událost konce světa jakožto jistou formu improvizovaného rituálu a posléze i specifičtější jako přechodový rituál, ve kterém se dá rozeznat van Gennepova trojiční struktura.

Z předchozí badatelské činnosti víme, že rituální “zklamání” většina hnutí přežije, a že toto “zklamání” musí být symbolicky ošetřeno racionalizací či spiritualizací celé události. Věřím, že díky této nové perspektivě jsme schopni upřesnit, kdy a jak by k tomuto zpracování mělo dojít – tedy na fyzické a emoční úrovni ještě v rituálním čase. Touto optikou můžeme např. lépe pochopit, proč společenství okolo Hirama Edsona dále pokračovalo, zatímco okolo Williama Millera se rozpadlo, proč někteří účastníci milénia Institutu aplikované metafyziky po relativně povedeném průběhu odešli i takovou drobnost jako proč Seekerů odhazovali své osobní doklady.

Mileniální očekávání je významnou (a relativně častou) součástí nových náboženských hnutí a jeho překonání může být pro tato společenství destruktivní i stabilizační zároveň. Tento článek se snaží milénium představit ne jako konec, ze kterého se společenství musí vylhat, ale jako součást dějin vývoje tohoto hnutí; jako *přechod*, který hnutí umožňuje další existenci, obohacenou o silnou zkušenost a komplexnější symbolickou strukturu, jako *počátek*, ze kterého vzejde hnutí se stabilnější sociální strukturou a vyšším stupněm vnitřní hierarchizace – hnutí s větší šancí na přežití.⁵¹

⁵¹ Drtivá většina nových náboženských hnutí nakonec zanikne. Sociolog Rodney Stark odhaduje, že pouze jedno z tisíce přežije své sté narozeniny. Hierarchizace struktury je jedním z bodů, které pomáhají zvýšit jeho šanci na přežití. Více Rodney Stark, „Why Religious Movements Succeed or Fail“, *Journal of Contemporary Religion* 11, Routledge, 1996, s. 133.

BIBLIOGRAFIE

PRIMÁRNÍ LITERATURA:

- FROAM, Leroy Edwin. *The Prophetic Faith of Our Fathers: The Historical Development of Prophetic Interpretation*. Washington, D. C.: Review and Herald Publishing Association, 1946.
- MAŠEK, Jiří. 2012: *Zlatá brána otevřena*. Praha: Hvězdná centrum Je mi jasno Jiřího maška, 2010.

SEKUNDÁRNÍ LITERATURA:

- BADER, Christian. „When Prophecy Passes Unnoticed: New Perspectives on Failed Prophecy”. *Journal for the Scientific Study of Religion* 38. 1999.
- BARRETT, David V. *The Fragmentation of a Sect: Schism in the Worldwide Church of God*. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- DAWSON, Lorne L. „When Prophecy Fails and Faith Persist: A Theoretical Overview”. *Nova Religio* 3. 1999.
- FESTINGER, Leon, RIECKEN, Henry W. and SCHACHTER, Stanley. *When Prophecy Fails: a Social and Psychological Study of a Modern Group That Predicted the Destruction of the World*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1956.
- GEERTZ, Clifford. *The Interpretation of Cultures: Selected Essays by Clifford Geertz*. New York: Basic Books, 1973.
- HADRYCK, Allyn and BRADEN, Marcia. “Prophecy Fails Again: A Report of Failure to Replicate”. *Journal of Abnormal and Social Psychology* 65. 1962.
- HANEGRAAFF, Wouter J. *New Age Religion and Western Culture: Esotericism in the Mirror of Secular Thought*. Leiden–New York–Köln: Brill, 1996.
- KOSTÍCOVÁ, Zuzana Marie. 2012: *Mayský kalendář, transformace vědomí, dva světy a rovnováha*. Olomouc: Malvern, 2011.
- MELTON, J. Gordon. „Spiritualization and Reaffirmation: What Really Happens When Prophecy Fails”. *American Studies* 26. 1985.
- PALMER, Susan J. *Moon Sisters, Krishna Mothers, Rajneesh Lovers: Women's Roles in New Religions*. Syracuse — New York, Syracuse University Press, 1994.
- PALMER, Susan J. and FINN, Natalie. „Coping with Apocalypse in Canada: Experiences of Endtime in La Mission de l'Esprit and The Institute of Applied Metaphysics”. *Sociological Analysis* 53. 1992.
- RAO, Ursula. „Ritual in Society”. In KREINATH, Jens, SNOEK, Jan and STAUSBERG, Michael (eds.). *Theorizing Rituals: Issues, Topics, Approaches, Concepts*. Leiden: Brill, 2006.
- SILGELENBERG, Richard. „It Separated the Wheat from the Chaff: The '1975' Prophecy and Its Impact among Dutch Jehovah's Witnesses”. *Sociological Analysis* 50. 1989.
- SNOEK, Jan A. M. „Defining 'Rituals'”. In KREINATH, Jens, SNOEK, Jan and STAUSBERG, Michael (eds.). *Theorizing Rituals: Issues, Topics, Approaches, Concepts*. Leiden: Brill, 2006.

- STARK, Rodney. „Why Religious Movements Succeed or Fail“. *Journal of Contemporary Religion* 11. Routledge, 1996.
- TURNER, Victor. *Průběh rituálu*. Brno: Computer Press, 2004. (Ang. orig.: *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure* by Victor Turner. New York: De Gruyter, 1969.)
- VAN FOSSEN, Anthony B. „How Do Movements Survive Failures of Prophecy?“. In KREISBERG, Louis, MISZTAL, Bronislaw and MUCHA, Janush (eds.). *Research in Social Movements, Conflict, and Change: A Research Annual*. Greenwich: JAI Press, 1988.
- VAN GENNEP, Arnold. *Přechodové rituály*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1997. (Fr. orig. *Les rites de passage: étude systématique des rites*.1909.)
- WESSINGER, Catherine (ed.). *The Oxford Handbook of Millennialism*. New York: Oxford University Press, 2011.
- ZYGMUNT, Joseph F. „When Prophecies Fail: A Theoretical Perspective on the Comparative Evidence“. *American Behavioral Scientist* 16. 1972.
- ZYGMUNT, Joseph F. „Prophetic Failure and Chiliastic Identity: The Case of Jehovah Witnesses“. *American Journal of Sociology* 75. 1970.